

આપણી વચ્ચે નથી

એ ઉમળકો એ સહજતા આપણી વચ્ચે નથી,
લાગણીમય એ સરળતા આપણી વચ્ચે નથી.

આપણી વચ્ચે બધું આવી ગયું છે ત્યારથી,
એકતા કે એ અડગતા આપણી વચ્ચે નથી.

છે બધું યે એ જ એનું એ છતાં એવું નથી,
ટૂંકમાં એ દિલ ધબકતાં આપણી વચ્ચે નથી.

કેટલાં ખાબોચિયાં છાંટા ઉડાડી જાય છે,
એ હવે દરિયા ઉછળતા આપણી વચ્ચે નથી.

આપણે સૌ નામ મોટાં થૈ ગયાં છીએ છતાં,
કોઈ ઝંબેલી સફળતા આપણી વચ્ચે નથી.

પોતપોતાની તરફનું કેટલું મિસ્કીન ગણિત?
દ્વાર બે તરફી ઉઘડતાં આપણી વચ્ચે નથી.

આપણી વચ્ચે શું શું આવી ગયું છે તેની યાદી લાંબી પણ શું શું નથી એ યાદી ખૂબ ટૂંકી છે...

જેમ જેમ સમય વીતતો જાય છે અને જેમ જેમ કહેવાતી ‘સમજણ’ વધતી જાય છે તેમ તેમ બધું એનું એ જ હોવા છતાં એવું રહેતું નથી, એવું લાગતું નથી. બે મિત્રો વચ્ચે, બે પ્રેમી વચ્ચે, પતિ-પત્ની વચ્ચે, સમગ્ર સમાજ વચ્ચે અને આપણી અને આપણી વચ્ચે ઘણું બધું ખૂટી, ખોવાઈ ગયું લાગે છે. વચ્ચે શું શું આવી જાય છે કે વચ્ચે શું શું આવી ગયું હોય છે એની યાદી બનાવવા બેસીએ તો એ ખૂબ લાંબી થાય. પણ આપણી વચ્ચે હવે શું શું નથી કે શું શું ખૂટતું જાય છે એની યાદી કરવા બેસીએ તો કદાચ ટૂંકી થાય. વળી એ બદલી પણ શકાય છે, એ દૂર પણ કરી શકાય છે. લાગણીની દુનિયામાં મેં જોયું છે કે એક-બે શબ્દો ખસી જાય છે અને આખી ઇમારત તૂટી પડે છે. એક-બે શબ્દો લાગણીની દુનિયામાં ઉમેરાઈ જાય છે અને અંદરથી બધું મજબૂત બની જાય છે. ગણતરીની દુનિયામાં ગણિતની વાત અલગ છે. એ દુનિયામાં તો બધા દરવાજા પોતાની તરફ જ ઉઘડતા હોય છે.

હવે આપણી વચ્ચે શું નથી એ વિચારીએ છીએ અને એટલી તો તરત ખબર પડી જાય છે કે એ સહજતા હવે નથી રહી. એ ધબકતાં હૃદય નથી રહ્યાં. આપણે પાંચમાં પૂછાતા થઈ ગયા છીએ, જે તે ક્ષેત્રના શિખર ઉપર પહોંચી ગયા છીએ છતાં આપણી પાસે આપણે ઝંખેલી કોઈ સફળતા છે જ નહીં. આપણી વચ્ચે એટલું બધું અને એવું એવું આવી ગયું છે કે હવે આપણી એકતા અને આપણી અડગતા વારંવાર ડગી જાય છે. ‘આપણી વચ્ચે’ એટલે શું? કદાચ હું અને મારી જાત સાથેની વાત છે. કદાચ આપણે અને આ આપણા સમાજની વાત છે કદાચ આપણાં બે હૃદયની વાત છે. સતત લાગ્યા કરે છે હવે પહેલાં જેવું નથી રહ્યું. હવે એવો સમય નથી રહ્યો. ખરેખર આપણી વચ્ચે જે ગુમાવાઈ જાય છે, જે નથી રહેતું, બસ એની જ વાત અહીં ‘આપણી વચ્ચે નથી’ રૂપે આવી.

આ બધાથી બચી જા...

(તાઓ-તે-ચિંગ)

કોણે કે છે કે આ દુનિયાથી બચી જા,
માત્ર ક્ષણભંગુર સપનાથી બચી જા.

હોય જો પહોંચી જવું ભટક્યા વિના તો,
બહારના પ્રત્યેક રસ્તાથી બચી જા.

ને ખરેખર હોય જો પોકારવો તો,
આ બધા નામો ને પડઘાથી બચી જા.

તું ભરે પગલાં અને સર્જાય રસ્તો,
પારકા સૌ વ્યર્થ પગલાંથી બચી જા.

કોઈપંખી કોઈ ઝરણું તું ય લાગીશ,
આ બધી ઈચ્છા-મહેચ્છાથી બચી જા.

લાઓત્સેની દુનિયામાં...

પોતાના સુધી બહારના કોઈ રસ્તા જતા નથી...

તાઓ-તે-ચીંગ એ 2500 વર્ષ જૂની વાતો છે. લાઓત્સેનો જન્મ ઈ.સ. પૂર્વે 571માં થયો હતો. કોઈ કહે છે કે ઈ.સ. પૂર્વે 604માં ચીનના રચ્યુ પ્રદેશમાં થયો હતો. લાઓત્સે કન્ફ્યુશિયસના સમકાલીન હતા. લગભગ 90 વર્ષ જીવ્યા. 81 પેરેગ્રાફમાં તાઓ-તે-ચીંગ લખાયું છે. સદ્ગુરુઓ કહે છે કે ઉપનિષદ, ધમ્મપદ, મહાવીર-વાણી, બાઈબલ, કુરાન, અવેસ્તાની કક્ષાના આ વચનો છે.

આ પુસ્તક કઈ રીતે જન્મ્યું તેની કથા રસપ્રદ છે. લાઓત્સેના તેમના અનુભવો વિષે લખવા માટે ચીનના રાજા, ત્યાંની પ્રજા, તેમના શિષ્યો ખૂબ વિનંતી કરતા હતા. પરંતુ તેમણે ક્યારેય એ તરફ ધ્યાન જ નહોતું આપ્યું. ધીરે ધીરે લોકોનો આગ્રહ ખૂબ વધી ગયો. એ ખૂબ જાણીતા થવા લાગ્યા અને એક રાત્રે ઘર, ગામ, શહેર અને આખો દેશ છોડીને ચાલ્યા જવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. રાજાને આ વાતની ગંધ આવી ગઈ હતી. સરહદ ઉપર રાજાએ તેમને પકડાવી દીધા અને કહેવાડાવ્યું કે જકાત ટેક્સ ભર્યા વગર સરહદ પાર કઈ રીતે કરી શકાય? જકાતનાકા ઉપર દેશની સરહદેથી જકાત ચૂકવવાના ભાગરૂપે તેમને આ પુસ્તક લખી આપવું પડ્યું છે.

જો આ પુસ્તક લખી આપવું ન પડ્યું હોત તો? ચીનને, વિશ્વને ખબર જ ન પડી હોત કે આવો કોઈ સદ્ગુરુ થઈ ગયો. એ સદ્ગુરુના શબ્દો કેવા હશે? કે 81 પ્રકરણમાં લખાયેલું આ પુસ્તક વિશ્વની તમામ ભાષાઓમાં અનુવાદિત થયું છે. દુનિયાના મોટા ભાગના ચિંતકોએ તેના વિશે વાત કરી છે અને તેમણે સરહદ પાર કરવાની ક્ષણે છૂટકારો મેળવવા આ 81 પ્રકરણો લખી આપ્યા છે.

જો કે કોઈ એવું પણ કહે છે કે તે જ્યારે દેશ છોડી જવા માટે ચીનની સરહદ ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે સરહદ પરના ચોકીદારે આવા મહાપુરુષ ફરી ન જોવા મળે તો? એ બીકે કહ્યું કે તમે મને તમારો ઉપદેશ લખીને આપો પછી જ તમને સરહદ પર જવા દઈશ. અમલદાર શિષ્યના પ્રેમાગ્રહને વશ થઈને જે ઉપદેશ વચનો લાઓત્સેએ લખી આપ્યા એ જ આજે મહાન ગ્રંથ તાઓ-તે-ચીંગ છે.

આ સમયગાળો જ આ પૃથ્વી ઉપર જાણે ઠેરઠેર સદ્ગુરુઓના અવતરણનો છે. લાઓત્સે (ઈ.સ. પૂર્વે 571) કન્ફ્યુશિયસ (ઈ.સ. પૂર્વે 551), બુદ્ધ (ઈ.સ. પૂર્વે 563), મહાવીર સ્વામી સૌકેટિસ, અષો જરથુષ્ટ્ર પણ આ જ સમયની આસપાસ જોવા મળે છે. દંતકથા એમ કહે છે કે લાઓત્સે અંતે સદેહે અનંતમાં વિલીન થઈ ગયા હતા.

સદેહે અનંતમાં વિલીન થઈ જવું એ સદ્ગુણો માટે કોઈ નવી વાત નથી. કબીર સદેહે વિલીન થઈ જાય છે અને કૂલોનો ઢગલો મળે છે. મીરાંબાઈ સદેહે વિલીન થઈ જાય છે અને કહેવાય છે કે લઘિમા-અણિમા સિદ્ધિને કારણે દ્વારકામાં કૃષ્ણની મૂર્તિમાં સમાઈ ગયા છે. આટલી પૂર્વભૂમિકા રૂપે વાત કરવી જરૂરી જણાઈ છે.

“બચી જા” આ ગઝલ લાઓત્સેના પહેલા પ્રકરણના આધારે સંપૂર્ણ તેની અસરમાં અને સંસ્કારમાં લખાઈ છે. આ જીવ્યો પણ છું. બાળપણથી સંસારમાં મન તો નહોતું જ. પરંતુ આ સંસાર અને સૃષ્ટિ બેય અલગ નથી લાગ્યાં. માયાની નજરે આ સંસાર છે. સંસાર અને સૃષ્ટિ એક જ દુનિયાના બે અલગઅલગ દષ્ટિએ બોલાયેલાં નામ છે. આ દુનિયાથી બચીને ચાલવાનું નથી દુનિયા છોડીને ક્યાં જશો? હા, માત્ર જે વારેઘડીએ રડાવે છે એ ક્ષણભંગુર સપનાઓથી બચીને ચાલવાનું છે.

જો ક્યાંય ભટક્યા વિના પહોંચી જવું હોય તો આ બહારના રસ્તાઓથી બચીને ચાલવાની જરૂર છે. આવો જ ચોથો શેર છે. તેમાં લખ્યું છે કે તું પગલું ભરે અને તારો રસ્તો બને એ રસ્તો સારો. પારકા, વ્યર્થ પગલાંઓથી બચીને જીવવાનું છે. અહીં રસ્તા અને પગલાં વિશે થોડીક વાત કહેવી જરૂરી લાગે છે. રસ્તો એટલે જેનાં દ્વારા ક્યાંક પહોંચી શકાય. રસ્તો એટલે જે મંજિલ સાથે જોડી દે તે. મંજિલ એ ખરેખર તો રસ્તાનો એક છેડો જ છે. રસ્તો અને મંજિલ જુદાં નથી હોતાં. રસ્તા વગર મંજિલ ના હોય અને મંજિલ વગરનો રસ્તો ના હોય. પ્રત્યેક રસ્તો ક્યાંક પહોંચાડતો જ હોય છે. પણ એક એવોય રસ્તો છે જ્યાં ઊભા રહેવાથી જ પહોંચી જવાય છે અને તે ભીતરનો રસ્તો છે.

બધા જ પારકાં પગલાંઓથી બચીને ચાલવાનું છે. બધા જ રસ્તા પર પગલાંની છાપ પડે છે અને એ પગલાંને લીધે પાછળ ચાલનારાઓને સુવિધા થઈ જાય છે. તમારી ભીતર પહોંચવાનો તમારો રસ્તો કોઈ બીજા માણસ તમારા માટે બનાવે એ ન જ ચાલે. તમે ચાલતા જાવ છો અને તમે જ તમારો રસ્તો કંડારતા જાવ છો. તમારા રસ્તાનું નિર્માણ તમે જ કરો છો. પારકાં પગલાં જોઈને કે પારકાં પગલાં પૂજીને તમે જેટલું ચાલશો એટલાં ભટકી જ જશો, અને એટલાં તમે તમારા પોતાનાથી દૂર ને દૂર થતા જશો. જે માણસ પોતાને શોધવા માટે કોઈ બીજાના રસ્તે ચાલે તે માણસ ક્યારેય પોતાને પામી ના શકે. જે પોતાને શોધવા નીકળ્યો છે તેણે બહારના બધા જ રસ્તા છોડી દેવા પડશે. કારણકે પોતાના સુધી બહારના કોઈ રસ્તા જતા નથી.

ને ખરેખર જો એ પરમને પોકાર પાડવો હોય તો કોઈપણ નામ અને તેના પડઘાથી પણ બચી જવાની જરૂર છે. આપણે ત્યાં તો કહેવત છે કે ‘નામ તેનો

નાશ' બધાં જ ક્ષણભંગુર છે. આ બધાં નામ વ્યવહારનાં છે, ખપ પૂરતા કામનાં છે. કામચલાઉ છે. આ બધાં નામોની ઉપયોગિતા છે, તે સત્ય નથી. અરે ભગવાનને પણ આપણે જે નામ આપ્યા છે એ પણ ના આપી શકાય. એ પરમ ચેતનાને આપણે નામ આપીએ છીએ અને તેની સત્તા સીમિત થઈ જાય છે; વિકૃત થઈ જાય છે. એક માણસને માણસ કહીએ અને એ વિશ્વમાનવી કહેવાય પણ એ માણસને તમે જેવું નામ આપો છો ઇબ્રાહીમ-સેમ્યુલ-રણછોડ અને એ માણસ કેટલો સંકોચાઈ જાય છે. રણછોડ એટલે હિન્દુ, ઇબ્રાહીમ એટલે મુસ્લિમ, મુસ્લિમમાં સિયા કે સુન્ની? ભારતના કે પાકિસ્તાનના? અને છેવટે એ માણસ સંકોચાતો સંકોચાતો 'હું' રહી જાય છે. ઉમાશંકર જોષીની પંક્તિ છે.

‘હું વ્યક્તિ મટી બનું વિશ્વમાનવી....’

આ 'હું'થી વિશ્વમાનવી બનાવાની સફર છે. લાઓત્સે કહે છે કે જે નામ એને આપીશું, જે નામ એનું રાખીશું એ નામ ખરેખર તો એના વિશેની ખબર નહીં આપે. એને કોઈ નામ આપી શકાય તેમ જ નથી. આપણે જે નામ આપીશું એ આપણાં સંબંધની ખબર આપવાનું છે. અલ્લાહ, શ્રીનાથજી, રામ, કૃષ્ણ, જિસસ.... તમે હિન્દુ, વૈષ્ણવ, મુસ્લિમ, જે ઘરમાં જન્મ્યા છો એ ઘરની ખબર આપે છે. ખરેખર તો આપણાં હાથમાં જન્મથી આ નામ સિવાય કશું નથી. એ પરમ ચેતનાની આપણને કોઈ ખબર જ નથી. એના વિશે કોઈ ખબર આપણી પાસે નથી. એના વિશેની કોઈ ખબર આપણી પાસે નથી. એટલે જ આ બધા ધર્મના ઝઘડા છે. ઈશ્વર વિશે આપણને કશી ખબર જ નથી. જો પડી જાય કે આ બધા જ નામ એનાં છે તો પણ કોઈ ઝઘડા ના રહે. આપણને કશી ખબર જ નથી ત્યાં આપણે એનું નામ કેવી રીતે રાખી શકીએ?

છેલ્લો શે'ર... આપણે પણ પંખી જેવા હળવા બની ઊડી શકીએ એમ છીએ, ઝરણાંની જેમ અનેક વિદ્યો વચ્ચે ખળખળ વહેતા રહીને ગીત ગાઈ શકીએ તેમ છીએ. પરંતુ આપણી ઈચ્છાઓ-મહેચ્છાઓ આપણને આવું કરવા જ નથી દેતી. આપણને ભારે બનાવી નાખ્યા છે. ખરેખર મનની ખૂબી જ આ છે કે તમે જે કહો છો, જે સાંભળો છો, જે જુઓ છો તેને તે વાસનામાં-ઈચ્છામાં મહેચ્છામાં નિર્મિત કરી દે છે. જ્યાં સુધી ઈચ્છા, મહેચ્છાઓ છે ત્યાં સુધી શાંતિ શક્ય જ નથી. ખરેખર તો ઈચ્છા-મહેચ્છા વગરની અવસ્થામાં કોઈ અશાંતિ કે દુઃખ હોતાં જ નથી.

ખળખળમાં જીવી લેવું...

હરપળમાં જીવી લેવું આ પણ ઉપાસના છે,
ખળખળમાં જીવી લેવું આ પણ ઉપાસના છે.

આ તાપ-તેજ વચ્ચે સૂરજને દેવ માની,
ઝાકળમાં જીવી લેવું આ પણ ઉપાસના છે.

અંધારમાં ઝઝૂમે આરંભમાં ઉપાસક,
ઝળહળમાં જીવી લેવું આ પણ ઉપાસના છે.

ક્યાં કૈંજ તિરસ્કારું, સઘળું સહજ સ્વીકારું,
અંજળમાં જીવી લેવું આ પણ ઉપાસના છે.

ક્ષર દેહ લઈને મિસ્કીન અક્ષરને ઉપાસું છું,
કાગળમાં જીવી લેવું આ પણ ઉપાસના છે.

ઉપાસના એટલે...

ખળખળ કહેતાંની સાથે ઝરણું યાદ આવે, નદી યાદ આવે. એક દિવસ મારા ગુરુએ કહ્યું, આ નદીની જેમ ખળખળ વહેતાં આવડી જાય એટલે ઉપાસના પૂરી થઈ ગઈ એમ સમજવું જોઈએ. એમ કહીને નદી પાસે મને ઊભો રાખ્યો. થોડીક વારમાં બે-ત્રણ છોકરાઓ રમતા રમતા આવી ચઢ્યા. એક છોકરાએ નદીમાં પથ્થર ફેંક્યો, બીજો છોકરો તેમાં થૂંક્યો, ત્રીજા છોકરાએ હાથ-પગ ધોયા. મને ગુરુદેવે કહ્યું કે જો ખળખળ વહેતી નદીમાં શું ફેરફાર થયો? થોડીક જ વારમાં પછી એક યુગલ આવ્યું. સ્ત્રીએ નદીમાં ફૂલ મૂક્યાં અને પગે લાગી, એની સાથેનાં પુરુષે ખોબો ભરી જળ લીધું બંને આંખોએ અડાડ્યું અને માથાના વાળમાં નાખ્યું.

મને મારા ગુરુએ પૂછ્યું, કે તેં શું જોયું? મેં કહ્યું કે ગુરુદેવ એક જાણે પથ્થર ફેંક્યો. એક જાણે ફૂલ ફેંક્યાં. એક જાણે થૂંક્યું. એક જાણે જળ માથે ચઢાવ્યું. એક જાણે હાથ ધોયા. એક જાણે મોઢું ધોયું. ગુરુદેવે કહ્યું તેં બીજું શું જોયું? મેં કહ્યું બસ આ જોયું. ગુરુદેવે કહ્યું ના, હજુ વિચાર... પથ્થર ફેંક્યો કે ફૂલ ફેંક્યાં. હાથ-પગ ધોયા કે જળ માથે ચઢાવવા ખોબો ભર્યો. દરેક વખતે ખળખળ વહેતું પાણી થોડીક વાર ડહોળાઈ ગયું અને પછી પાછું ખળખળ વહેવા લાગ્યું. આપણે આપણાં જીવનમાં સુખના પ્રસંગે કે દુઃખના પ્રસંગે નોર્મલ જિંદગી કરતાં, રોજિંદા જીવન કરતાં થોડાક વધારે ડહોળાઈ જઈએ છીએ. રોજ સુખ અને દુઃખ આપણાંમાં કંઈક ફેરફાર કરી જાય છે પણ પછી? પછી આપણે ફરી પાછા નદીની જેમ ખળખળ વહેવાનું હોય છે. એ સુખ કે દુઃખના ભાર ઊંચકીને જીવ્યા કરીએ એ ન ચાલે. આપણે ખળખળ વહેતાં શીખી લેવું જોઈએ.

ગુરુદેવે આંખમાં આંખ પરોવીને મુક્ત હાસ્ય વેરતાં કહ્યું કોઈ ફૂલ ફેંકે કે પથરો, આપણે પણ નદીની જેમ માત્ર રિસ્પોન્સ આપવાનો હોય રિએક્શન નહીં. રિસ્પોન્સ એટલે પ્રતિભાવ. રિએક્શન એટલે પ્રતિક્રિયા. રિએક્શન એ નેગેટિવ શબ્દ છે. રિસ્પોન્સ એ પોઝિટીવ શબ્દ છે. પ્રત્યેક ક્ષણમાં જીવતાં આવડી જાય, ખળખળ વહેતાં આવડી જાય એનું નામ ઉપાસના છે.

પ્રત્યેક શબ્દમાં હું પ્રવેશું છું, અને મને તેના અર્થો આમ જડે છે. જૂની યાદો સાથે, જૂના સંદર્ભો સાથે, જૂના પ્રસંગો સાથે અર્થ ફરી તાજા થાય છે. આપણી આ ઘસાઈ ગયેલી ભાષાને આપણે ફરીવાર માંજવાની છે. આપણા જીવનની જેમ તેમાં પણ અર્થ ભરવાનો છે. જીવનમાં અર્થ પ્રગટે છે. બધું જ નિરર્થક આમ સાર્થક બની જાય છે.

શિવાલય

કયા યુગનું હશે? કેટલા જન્મો જૂનું,
મનમાં, આંખોમાં ઊભું અજ્ઞાત શિવાલય.

ઝીણી ઝીણી સહસ્રધારા સતત સાંભળું,
સતત મથે છે સમજાવા કોઈ વાત શિવાલય.

શ્વાસ મંત્રની સાથ પ્રહર થાતા બદલાતા,
શિવરાત્રીની લઈને ઊભું રાત શિવાલય.

દીપશિખામાં ખૂણેખૂણે એમ ઝળહળે,
પ્રગટ્યું આમ સ્વયંભૂ સાતે ધાત શિવાલય.

સતત એક ગુંજન ગુંબજ મધ્યે વિખરાતું
ને ઝિલાતું ત્યાં થૈ જાતી જાત શિવાલય.

શિવાલય

સમજણો થયો ત્યારથી અવારનવાર મારી આંખ સામે એક શિવાલય તરવરે છે. આંખ ખુલ્લી હોય કે બંધ, મનમાં અને આંખોમાં એક શિવાલય, કોઈક જંગલમાં ઘણું જૂનું પુરાણું ઊભેલું હોય તેમ દેખાય છે. ક્યાં આવેલું છે તે ખબર નથી. ક્યાં યુગનું હશે તે ખબર નથી. હું કેટકેટલા જન્મોથી તેને જોતો આવ્યો હોઈશ એ પણ ખબર નથી પણ, એ શિવાલય મને સતત દેખાય છે. ગુજરાતના ગામડે ગામડેથી લઈને આંધ્ર, કર્ણાટક, તામિલનાડુ સુધી આટઆટલાં વર્ષોથી એ શિવાલયને શોધું છે. અનેક શિવાલય જોયાં, અને દરેક વખતે થયું છે કે આ એ શિવાલય નથી.

પછીનાં વર્ષોમાં જે મનમાં અને આંખોમાં શિવાલય ઊભેલું દેખાતું હતું, તે જાણે કાનથી સંભળાવા પણ માંડે છે. એ શિવાલયમાં અને શિવલિંગ પર ઝીણી ઝીણી સહસ્રધારાઓનો સતત અભિષેક થતો હોય તેવો પાણીનો અવાજ હું સાંભળું છું.

જીવનમાં એવી ઘણી શિવરાત્રિઓ ગઈ છે જ્યારે આખી રાત હું એ શિવાલય પાસે બેસી રહ્યો છું. શિવરાત્રિએ ચારેય પ્રહર દરમ્યાન જુદીજુદી પૂજાઓ થાય અને જુદાજુદા મંત્રો બોલાય. રાત્રિના પ્રહર બદલાવાની સાથે માત્ર મંત્રો જ નહીં, મારા શ્વાસની ગતિ પણ બદલાતી મેં જોઈ છે.

મનોમન આંખ મીંચીને એ શિવલિંગ પાસે બેઠો બેઠો જે દીપમાળ રહેલી છે તેને વંદન કરું છું. ત્યારે એ દીપમાળાના અજવાળામાં શિવાલયનો ખૂણેખૂણે ઝળહળી ઊઠ્યો હોય એવું લાગે છે. શરીરની આ સાતે સાત ધાતુઓ સ્વયંભૂ શિવાલય હોય એમ પ્રગટેલી જણાય છે.

ક્યારેક એ શિવાલયનો ગુંબજ મને મારું મસ્તક લાગે છે અને ક્યારેક આ ધરતી ઉપર ઝૂકી ગયેલું આખું આકાશ એક ગુંબજ લાગે છે. આ આકાશ અને મસ્તકના ગુંબજ નીચે સતત એક નાદ, એક મંત્રનું ગુંજન ચાલ્યા કરે છે. શિવલિંગ પાસે થતા એ મંત્રો ગુંબજ ઉપર પછડાઈને ફરી પાછા નીચે અથડાય છે મારા રોમે રોમથી ઝિલાય છે ત્યારે મારી જાત સ્વયં એ શિવાલય લાગે છે.

સમય....

હોય છે સૌનો સમય માપી શકાતો હોય છે,
હોય છે અંતે એ ધબકારે છપાતો હોય છે.

કેટલો લાંબો સમય છે? કેટલો ટૂંકો સમય?
આ વળી કોના થકી નિર્ણય કરાતો હોય છે?

પળ-મિનિટ-સપ્તાહનો જુદો, અનુભવનો જુદો,
ક્યાં કદી એક જ છતાં એક જ જણાતો હોય છે.

એક છેલ્લા શ્વાસ સુધી લાગતું ખૂટ્યો સમય,
છે અખૂટ, છે અસ્ખલિત, પણ ક્યાં પમાતો હોય છે?

લાગતું કે ક્યાંક અટક્યો છે ટક્યો છે આ વખત,
અંતહીન - અવિરત કદી ક્યાં થાક ખાતો હોય છે?

એક હદ સુધી ગણતરીમાં વિભાજિત થઈ શકે,
એ પછી એ હોય છે પણ ક્યાં મપાતો હોય છે.

મન અને ઘડિયાળની નોખી ગતિ¹ નોખી ઝડપ²
એક ઘડિયો હરવખત જુદો ગણાતો હોય છે.

1. ગતિ = અંતર ÷ સમય + દિશા

2. ઝડપ = અંતર ÷ સમય

સમય અને ક્ષણવિજ્ઞાન

ઘણાં વર્ષોથી આ સમય શું છે? એ પ્રશ્ન મૂંઝવતો રહ્યો છે. બહારની ભીતરની બંને દુનિયામાં ડોકિયું કરીએ છીએ ત્યારે આ પ્રશ્ન સતાવે છે કે આ સમય શું છે?

ઉપાસનાની દુનિયામાં માળા કરતી વખતે ક્યારેક અડધો સમય લાગે, ક્યારેક બમણો સમય લાગે અને ક્યારેક એટલા જ મંત્રો અને એટલી જ માળા કરતા સમય ખૂટતો જ ન હોય તેમ લાગે. મન અને સમયનો સંબંધ વિશુદ્ધાનંદ પરમહંસે ‘ક્ષણવિજ્ઞાન’માં ખૂબ ઊંડાણથી સમજાવ્યો છે. આ વિશુદ્ધાનંદ પરમહંસ એટલે મહામહોપાધ્યાય પંડિત ગોપીનાથ કવિરાજના ગુરુદેવ.

‘શબ્દસૃષ્ટિ’ માર્ચ-2007ના અંકમાં ટૂંકી વાર્તામાં સમય એ વિષય પર સુમન શાહનો લેખ વાંચ્યો હતો. તેમાં સમયની ચર્ચા ગુજરાતી સાહિત્યમાં મારી દૃષ્ટિએ સૌથી પહેલીવાર આટલી સુંદર રીતે થઈ છે. તેમાં આપેલું સદુરુ પરંપરાનું એક ઉદાહરણ ખૂબ સુંદર છે.

ગુરુએ શિષ્યોને કહ્યું જુઓ, આ બંધ કમળમાંથી હું સોય પસાર કરું છું. પછી એમણે એમ કર્યું અને પછી પૂછ્યું બોલો, કમળના દરેક દળમાંથી સોયને પસાર થતાં કેટલો સમય લાગ્યો? શિષ્યો વિચારમાં પડી ગયા અને સમય તત્ત્વની કલ્પનાએ ચઢી ગયા. સમય માપી શકાય છે. પછી પણ તે અમાપ જ રહે છે. સમયનું સૌથી નાનામાં નાનું માપ, જ્યાંથી સમય વિભાજિત ન થઈ શકે તેને મુદ્દૂત કહેવાય છે. લગ્નમાં મુદ્દૂત સાચવવાનું હોય છે તે આ અર્થમાં. સમયના નાનામાં નાના સર્વોત્તમ હિસ્સાને ઝડપી લેવાનો હોય છે. વાસ્તવમાં લગ્નાદિ વિધિઓમાં તો મુદ્દૂત સચવાતું જ નથી! વખત શું છે? સમય લાંબો કે ટૂંકો, ઝડપી કે ધીમે વીતતો હોય છે ખરો? આ ગઝલના મૂળમાં આવી ઝીણી ઝીણી વાતો સમાયેલી છે.

માતૃછાયા - પિતૃછાયા

રોજ ખૂણામાં રિબાઈ હરપળે મરતો રહ્યો,
એ પિતાની તું છબીને કાં નમન કરતો રહ્યો?

સ્નેહનો દરિયો તો સુકાઈ ગયો મૃત્યુ પછી
યાદમાં - શોકેઈસમાં તું છીપલાં ભરતો રહ્યો.

તું હયાતીમાં કદી ઠારી શક્યો ના જેમને,
વ્યર્થ ગંગાઘાટ પર અસ્થિ લઈ ફરતો રહ્યો.

હા બધું મળશે ફરી, કેવળ સમય-મા-બાપ નહિ,
તું બધું ભૂલીને પૈસો વ્યર્થ સંઘરતો રહ્યો.

વૃદ્ધ થાતો તેં તને અટકાવવા કોશિશ કરી,
પણ સમય તો કામ એનું હરપળે કરતો રહ્યો.

વિશ્વનું સૌથી મોટું તીર્થ...

ઘણાં ઘરોમાં વૃદ્ધ મા-બાપને ઘરના ખૂણે ઍન્ટિક ફર્નિચરની જેમ જીવતાં જોયાં છે. કોઈ મહેમાન આવે ત્યારે આ 80-90 વર્ષનાં વૃદ્ધ મા-બાપને ઘડી બે ઘડી મળવાનું થાય. તો ક્યારેક વળી, કોઈક એમને પેલા ઍન્ટિક ફર્નિચરની માફક બીજા રૂમમાં ખસેડવાનું પણ કરે. મળાય તો એ સમયનાં અસલી ઘી-દૂધ ખાધાં છે એટલે, બાકી આપણે તો આટલું જીવશું પણ નહીં એવી ઉપરછલ્લી વાતો થાય અને વાત પૂરી થાય.

ક્યારેક વૃદ્ધ મા-બાપને પુત્રના પ્રેમ માટે તડપતાં જોઉં છું ત્યારે હલી જવાય છે. ‘આધુનિક’ દંપતી તેમને ઘરડા-ઘરમાં મૂકી આવે છે ત્યારે હૃદય ધબકારો ચૂકી જાય છે. એક વાક્ય વાંચ્યું હતું. તે ઘણીવાર યાદ આવે છે કે પાંચ પુત્રોને માતાએ સાચવ્યા, પરંતુ એક માતાને પાંચ પુત્રો સાચવી નથી શકતા.

એક રાજકારણી, પિતાની અંતિમ ક્ષણોને તરછોડીને, પક્ષની મિટિંગમાં હાજરી આપવા ગયા હતા અને દિલ્હી જઈને આવ્યા પછી પિતાના અગ્નિસંસ્કાર કર્યા હતા તે મેં જોયેલું છે. ભારતમાં જ નહીં, પરદેશમાં પણ ઘણાં મા-બાપોનાં મૃત્યુ સોમ-મંગળવારે થાય ત્યારે funeralનો વારો આવે ત્યાં સુધી નિરાંતે રાહ જોઈ વચ્ચે ‘Birthday Party’ કે ‘Marriage Anniversary’ ઉજવનારાઓ પણ પડ્યા છે.

ક્યાંક કોઈ પુસ્તકના પાછલા પાના ઉપર ‘માતૃછાયા’ ‘પિતૃછાયા’ શીર્ષક નીચે કોઈ પુત્રના હૃદયનો વલોપાત વાંચ્યાનું સ્મરણ આ ક્ષણે થાય છે. જેની વાત સાંભળવામાં ક્યારેય રસ નથી લીધો એ હોઠમાં અંતે ગંગાજળ અને તુલસીનું પાન મૂકવાનો શો અર્થ છે? જીવતાં કદી સામે નહોતું જોયું એ પિતાની છબીને ફૂલહાર પહેરાવીને વંદન કરવાનો શું અર્થ?

પ્રેમનો દરિયો સુકાઈ જાય પછી એની યાદમાં છીપલાંઓને શો-કેઈસમાં મૂકી રાખવાનો કોઈ અર્થ નથી. જે વૃદ્ધ પિતા તરફ ધ્યાન નહોતું ગયું એ મૃત્યુ પછી એવી રીતે યાદ આવે છે કે સતત પસ્તાવામાં ગંગા અને જમના વહ્યાં કરે. વાળને ડાઈ કરીને યુવાન રહેવાનો પ્રયત્નો તો કરીએ છીએ પરંતુ સમય તો સમયનું કામ કરે છે. આપણે પણ વૃદ્ધ મા-બાપ બનતાં જ જઈએ છીએ. સમય અને સ્વજનો પાછાં નથી આવતાં. વિશ્વમાં સૌથી સહજ અને નિઃસ્વાર્થભાવે માતાપિતા જ આપણી ઉપર આશીર્વાદ વરસાવતા રહે છે.

બધું માગવાં જેવું નથી...

શું મળ્યું, બોલ હૃદય બોલ પ્રલય માગીને?
ને પશ્ચાત્તાપમાં રડવાનો સમય માગીને.

સદાય ભીખ તો ભીખ જ રહે છે ઓ મિત્રો,
કરી મૂક્યો છે તમે તુચ્છ વિજય માગીને.

ઘણાય હોય છે વક્તાઓ એટલા ભૂખ્યા,
ભરે છે પેટ ગમે તેવા વિષય માગીને.

તને ખબર નથી તેં સાંજ સ્વીકારી લીધી,
ઘડીક નામના સૂરજનો ઉદય માગીને.

ખરું કહું છું એ સદ્ગુણ તો હૃદયનો છે,
નથી એ વસ્ત્ર કે પહેરાય વિનય માગીને.

કદીક હાથ એ માગ્યો? તો હૃદયને ખાતર,
ગયાં છે એ જ તો બદલામાં હૃદય માગીને.

કોઈપણ ચીજ માગીને હલકા પડી જઈએ છીએ...

ઘણીવાર કોઈ પ્રિય વ્યક્તિને ઉમ્મે નૂહ મળે એવું કહેવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે નૂહ 2300 વર્ષ જીવ્યા હતા. અતિશય સંયમી જિંદગી જીવતા નૂહે 200 વર્ષ કસ્તી બનાવવામાં તથા પ્રલયના પાણીમાં ગાળ્યા હતાં. જીવનનાં છેલ્લાં 500 વર્ષ એમણે લોકોને ફરીથી વસાવવા અને આબાદ બનાવવામાં ગાળ્યાં હતા. નાસ્તિકોની અક્કલ ઠેકાણે લાવવા માટે તે પ્રલય માગી બેઠેલા. તેમની કસ્તીમાં 80 માણસો હતા. પશુ, પક્ષીઓ પણ હતાં. પ્રલયનું તોફાન શમ્યા પછી 80 માણસોની જે વસ્તી આબાદ થઈ એમાં પણ નાસ્તિક લોકો હતા. એ બધા પણ વિચિત્ર રોગચાળામાં મરી ગયા. માત્ર નૂહ તેના ત્રણ દીકરા અને વહુ બચી ગયાં. આ ત્રણ જોડામાંથી આખી દુનિયા ફરી વસી.

પછી ખુદાએ એક ફરિશ્તાને નૂહ પાસે એક કુંજો ખરીદવા મોકલ્યો. પેલાએ કિંમત ચૂકવી. કુંજો લીધો અને ફોડી નાખ્યો. આવું એ ફરીફરીને કરતો રહ્યો. પૈસા ચૂકવે કુંજો ખરીદે અને ફોડી નાખે. આખરે હુઝરત નૂહથી ના રહેવાયું તે બોલી ઊઠ્યા, ‘ભાઈ આ તું શું કરે છે?’ પેલાએ જવાબ આપ્યો ‘હું કિંમત ચૂકવું છું. કુંજો મારો છે. પછી તમને શું વાંધો છે?’ નૂહ બોલ્યા, ‘ભાઈ તારી વાત સાચી છે. પણ આ કુંજો મેં મારા હાથે ઘડ્યો છે. એટલે તું તોડે છે ત્યારે મને દુઃખ થાય છે.’ તરત જ પેલો ફરિશ્તો બોલી ઊઠ્યો, ‘આપે બનાવેલી ચીજ આપની નજર સામે નાબૂદ થઈ એટલે આપને દુઃખ થઈ રહ્યું છે. તો વિચારો કરો કે ખુદાએ બનાવેલી દુનિયાના સર્વનાશ માટે આપે દુઆ કરી, ત્યારે શું ખુદાને દુઃખ નહીં થયું હોય?*

આ સાંભળી નૂહ ચમક્યા, પછી જ્યાં સુધી જીવ્યા ત્યાં સુધી પસ્તાવાનાં આંસુ સારતાં રહ્યાં. (*સૌજન્ય : શરીફા વીજળીવાળા, કંકાવટી - પુસ્તકશ્રેણી-5, જાન્યુઆરી-માર્ચ 2008)

આપણે પણ ઘણીવાર કોઈ ખોટી વસ્તુ ભગવાન પાસે માગી બેસીએ છીએ. કોઈને સીધા કરવા, કોઈની સાન ઠેકાણે લાવવા પ્રલય જ માગી બેસીએ છીએ અને પછી બાકીની જિંદગી એના પસ્તાવામાં જ ગાળીએ છીએ. ક્યારેક તો એ પસ્તાવો પણ નથી કરતા. ક્યારેક પસ્તાવાનો વખત પણ નથી રહેતો, મોડું થઈ ગયું હોય છે. આ જ ભાવ આ ગઝલના પહેલા શે’રમાં, પ્રથમ બે પંક્તિઓમાં જુદી રીતે આવ્યો છે. ઈશ્વર પાસે આપણે કરેલી માગણીઓ પણ કેટલી અને કેટલે અંશે વાજબી હશે.

ગાઝાપટ્ટી... ધર્મઝનૂન

ધર્માધ ખૂનામરકી વચ્ચે હર મૌત શહાદત થૈ ચાલ્યું,
ખુશ થાવાની ક્યાં વાત? છતાં ખુશ થાવું આદત થૈ ચાલ્યું.
પ્રત્યેક ઉંબરો ને આંગણ પ્રત્યેક ધર્મની સરહદ છે,
જાણે લડવું-લડતાં રહેવું બસ એ જ ઈબાદત થૈ ચાલ્યું.
ના ક્યાંય વીજળી કે પાણી, મુઠ્ઠીભર અનાજ સૌ તરસે,
ને સતત ઝૂઝવું - ઝઝૂમવું જીવતરની હિંમત થૈ ચાલ્યું.
મૂંગાં પ્રાણી, વૃધ્ધો, બાળક, હરકોઈ જીવતા બોમ્બ સમા,
જન્મતના સપનામાં જીવન દોઝખની હકીકત થૈ ચાલ્યું.
દુંઘટમાં થરથરતી આંખો આકાશ જોવા મથતી આંખો,
આ જોવું - હોવું પડદામાં કરગરતી શિકાયત થૈ ચાલ્યું.

ગાઝાપટ્ટી... ધર્મઝનૂન

ઈઝરાયલ અને પેલેસ્ટાઈનની બોર્ડર2 પર આવેલ 'ગાઝા' વિશેની એક ફિલ્મ ડિસ્કવરી ચેનલ પર જોઈ હતી.

'ગાઝા' અને તેની આસપાસનાં ગામ અને શહેરો અત્યંત દયનીય સ્થિતિમાં છે. ગાઝાના દરેક ઘરમાં માત્ર રાજકારણની વાતો ચાલે છે. દરેકને કોઈને કોઈ રાજકીય પાર્ટીમાં ઊંડો રસ છે. એક જ ઘરના પરિવારના ચારેય સભ્યો જુદી જુદી ચાર રાજકીય પાર્ટીના કટ્ટર સભ્યો હોય એવું બને. અહીંના યુવાનો પાસે યુવાનીની કોઈ વાત નથી. ધર્મને ખાતર મરવું કે અન્યને મારવા એ જ એક માત્ર લક્ષ્ય છે. જે મરી જાય તેને શહીદ ગણીને તેનાં પોસ્ટરો છાપવામાં આવે છે. ગામમાં પોસ્ટરોનો ધંધો ચાલે છે. સ્ત્રીઓને કોઈ સ્વાતંત્ર્ય નથી, કોઈ પણ પ્રકારનાં સૌંદર્ય પ્રસાધનોનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી. અને જો કરે તો સજા ભોગવવી પડે છે. રાહત છાવણીઓ તો ખરેખર છેલ્લાં ત્રીસ ત્રીસ વર્ષથી વસી ગયેલાં શહેરો છે.

ચઢૂદીઓ ગધેડાને માટે માને છે કે તેમના નવા પયગમ્બર સફેદ ગધેડા પર બેસીને આવવાના છે. ઈશુ ભગવાન ગધેડા ઉપર બેઠા હતા. પરંતુ આ જ ગધેડાનો ઉપયોગ ધર્મના લોકો જીવતા બોમ્બ તરીકે કરે છે. ગધેડાના ગળે બોમ્બ બાંધીને એકબીજાની છાવણીમાં મોકલી આપે છે. અને વિનાશ સર્જે છે.

ઘરની ઉપર પાણીની ટાંકી સફેદ રંગની છે કે કાળા રંગની તેને આધારે તે ઘરમાં રહેનાર કઈ ધાર્મિક કટ્ટરવાદી પાર્ટીનો પરિવાર છે તે નક્કી થાય છે. દુશ્મનોની ઈચ્છા હોય તો ગાઝાના લોકોને ખાવાનું મળે છે. ક્યારેક આંખ સામે ભૂખ્યા બેઠેલા લોકોને તરસાવવામાં આવે છે. અનાજનો કણ કે માછલી કે ઈંડાં દુશ્મન દેશના સૈનિકોની કૃપા હોય તો જ મળી શકે છે. નહીંતર ઈંડાંના બોક્સ એ રીતે ફેંકવામાં આવે કે જેથી, બધાં જ ઈંડાં ફૂટી જાય અને ભૂખ્યા લોકો આ બધું જોયા કરે. મનુષ્યને મારી મારીને આ રાજકારણીઓ કયો ધર્મ પળાવી રહ્યા છે? શા માટે? માણસો એકબીજાની સાથે કયા ઈશ્વર માટે લડે છે? આ ફિલ્મ જોતાં આ ગઝલ સર્જાઈ છે.